

Марія Чендей
(м. Ужгород)

ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТВОРЧОСТІ ІВАНА ЧЕНДЕЯ (НА МАТЕРІАЛІ ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСІВ 1953 – 1964 РОКІВ)

*О, яким щасливим я став би,
коли б знав, що читач відклав
мою книжку й сказав:
“Не прочитавши її,
я був би трошки біднішим!”*

Лван Чендей. Щоденник/

Колись, не так давно, я спитала батька: “Тату, а що Ви у житті любите найбільше?” Батько всього на хвилику задумався і відповів: “Усе красиве...” Помовчав ще трохи і додав: “Люблю красиві квіти, гарну музику, вродливих людей – тоді, коли вони й душею гарні...”. І лице його в ту мить було таким одухотвореним, що й сам він, незважаючи на свою хворобу і вік, здався мені по-справжньому прекрасним.

А вже тоді, коли Батько відійшов у той, невідомий нам усім світ, я, розбираючи його щоденникові записи, натрапила на такий: “Я завжди тягнувся до всього прекрасного. Не раз інтуїтивно, навпомацки. Я люблю квіти і сонячний день. Я люблю справді похмурий, дощовий день при повному вираженні сльотавої погоди... Я люблю відвертих, щирих людей. Люблю музику, хоча не завжди розумію її. Зате я відчуваю її серцем. А це більше, ніж розуміти і не відчувати... Люблю слово і гармонію слів. Люблю ритм слова як в поезії, так в прозі й добре знаю, що у слів свої закони і правила. Одні вишикувані, згруповані доладно, інші схожі на ярмарковий натовп. Одні дають відпочинок, інші натомлюють...”.

Люблю красивих людей, і мені боляче, коли в цих красивих людей гідкі думки, бридкі душі... некрасиві серця...”

Далі просто рядки «Щоденника»:

Сюжет – плоть літературного твору

Композиція – склад, фігура, постава; вони можуть бути стрункими, вродливими, принадними, як струнке, добре складене людське тіло, яке чарує, манить до себе; може бути й потворною, відитовхуючою.

25.11.1960

Ситуація, дія, характер.

Ситуація, в яку поставлені дійові особи так, що вже не можуть бути пасивними, не діяти, саме і обумовлює розвиток характеру дійової особи або ж то дійових осіб.

Від ситуацій – розвиток характерів, у розвитку характерів – дія, в дії – сюжет, фабула.

Подія – засіб для найглибшого, найповнішого виявлення характеру. В найповнішому виявленні характеру й головна, основна думка твору. Прогрес завжди в одній зі своїх основ драматичний, в другій – величний, життєстверджуючий. Драматичний в тім, що старе ніколи не здає позицій новому без бою; оптимістичний, стверджуючий життя – в тім, що нове перемагає своєю нездоланною силою.

Там, де бії, там і біль.

Два різні характери допомагають один одному чіткіше виразитися, виявити себе, коли вони стоять поряд, коли вони взаємодіють.

Дві великі подруги і супутниці майже кожного справжнього кохання – розлука і втрата. Ці дві останні немовби дані для конфлікту, для повноти відчуження, що таке велика любов.

Є вина, характерні саме своєю гірчинкою. Без неї вони втратили б те, що саме і складає найтоншу деталь їх характеру, так би мовити, аромат, неповторність.

Внутрішній ліризм літературного твору, вміння проникати в душу, психологізм літературного твору – аромат, (пахощі) і пісня його, це сама душа твору, його пульс, серце.

Прекрасна мова літературного твору – дзвін бронзи, вічність граніту, оксамитова, неповторна краса мармуру.

13.07.1958

Для мене завжди нелегким видавався початок твору. Були новели, що починав їх писати і по десять раз, поки, нарешті, почав і далі написав. Найважчим видавалося перше речення, до якого хотілося вкласти душу, дух, дихання цілого твору. Були новели, які починалися і легко. Це ті, що виношувалися місяцями, а то й роками. Тоді, правда, уже все для початку було готове – і добір слів, і побудова самого речення.

Письменник повинен вільно орудувати словом. Він повинен чути вухом його мелодію і звук, його гармонійний плин в сполучі ряду слів, серцем повинен відчувати його внутрішній зміст, який має велику, динамічну силу, є духом, кров'ю, нервами самого слова, як о матеріалізованій формі мислення.

Лихо багатьох письменників у тому, що їм наступив на вухо ведмідь – і вони оглухли, глухі до слова. Музикант, композитор, співак починається там, де починається розуміння, вміння слухати і чути звук, гаму звуків. Поет, письменник, оратор починається там, де він вміє чути слово, знає слово, поводить ним вільно, як орач плугом, дроворуб сокирою, косар косою... Ми чуємо і глухі дзвони, хоч глухих дзвонів не буває. Луна від них пливе недалеко, зникає швидко, не перекочується через ґрунті. Луна ця не підносить, не бере на крила. Ми чуємо і глухих письменників, але вони не захоплюють нас словом своїм, бо, як правило, їх слово неодоладне, не зігріваче, воно не гріє, а холодить.

Талант письменника, поета – в слові, яке є матеріальним вираженням його самого, його думок, його серця.

У слові письменника і його культура, перш за все інтелектуальна. Читаючи Коцюбинського, я вижу перед собою письменника високої культури, свідомого володаря словом. Читаючи Лесю Українку, я чую великий талант, чарівного музиканта, володаря звуками слова. Читаючи Гоголя, я радію, що веду розмову, слухаю чарівника слова.

І тут я знову натикаюся на думку: письменник і слово, бджілка і квітка, риба і вода, сонце і життя, художник і фарби, (туш, олівець, вугіль...), скульптор і бронза, мармур, граніт, дерево.

13.07.1958

Мучительним є процес роботи творчого працівника, коли він знає, що треба, та не знає, як треба. Прекрасним, підіймаючим на крила, є процес роботи, коли творець знає, що треба, як треба. І все ж кожна робота митця є постійним розв'язуванням нерозгаданих загадок.

3.01.1960

В кожному написаному творі має бути багато ненаписаного, такого, що дійде до серця, до розуму ніжного, допитливого читача, який вміє і думати, здатний відчувати і хвилюватися. Це, так би мовити, оті невидимі нерви твору, тепло твору, що передається од автора до читача через твір. Чим глибше читач і автор, тим більше вони знайдуть для себе. Годі думати, що читач – дурник, якому треба все розчавкати, розім'яти, як малій дитині, і так подати до рота. Так можуть "думати" тільки ті, які не вміють, розучилися самі думати.

"Взяте до голови в молодості ніколи вантажсем лежати не буде!" – любив повторювати батько, вважаючи, що тільки навчаючись можна досягти нові горизонти. Іван Чендей пише :

"Мрія моя – поїхати вчитися до Москви, на Вищі літературні курси Літературного інституту ім. Горького. Добути ширші горизонти, стати освіченішим – нині літератор має бути всебічно освіченою людиною, – ось моя мета, моє прагнення. Два роки в Москві – це два роки цікавих зустрічей з досвідченими письменниками, це вечори над книгою і конспектами, це десятки прочитаних книжок, це лекції, нарешті – це наполеглива праця над великим літературним полотном. Два роки – це дорога вгору, до світла, до знань.

Коли не поталанить поїхати в Москву на навчання, поїду на виробництво, запишуся у велику, трудову школу життя, стану в коло робітників, черпну з глибини життя живильного напою, збагачуся досвідом реальної дійсності. Такі думи, такі плани.

8.07.1960

І вже 5 вересня цього ж року, навчаючись у Москві на Вищих літературних курсах, письменник робить наступний запис:

"Бути в Москві і слухати лише курс лекцій на курсах – було б проступком. Якнайбільше бачити, відчувати, почути – ось що може захопити, заповнити час. А це музеї, музеї, культурні скарбниці, виставки,

театри. Вчора з Борисом (Борис Харчук. – М.Ч.) ми придбали квитки на чотири вистави (“Три сестри” А.Чехова, “Братья Карамзовы” Достоевського, “Синяя птица” Метерлінка, “Чайка” А.Чехова) в МХАТі.

У літературі немає легкого шляху, як немає таких шляхів у мистецтві в цілому. Є легка хода, легке ставлення до мистецтва. Отоді все легко, дуже легко й закінчується, відбувається легкий розрахунок – читач, народ забуває такого, скидає його й мистецтво з свого рахунку безжалісно, нещадно випльовує.

13.11.1960

Талановиті люди завжди спокійні і впевнені у своїх силах. Бездари, що приплелися силоміць різними правдами і неправдами до мистецтва, суєтливі, метушливі, безпардонні і безцеремонні у виборі засобів, щоб показати себе. Вони уміють виставити себе, відстояти себе, видатися, організувати рецензію... Їм всюди добре...

17.11.1960

Як? Чому? Для чого? Що? – ось питання, які завжди хвилюватимуть мене, коли братиму в руки перо. Я не раз писав і толком не знав, що пишу, що хочу сказати людям. І виходило часто непогано. Це завдяки тому теплу, яким зігрівалися твори. Але одного тепла недостатньо. Пам'ятаю, що говорив про мої новели Л.Новиченко на обговоренні в Києві в жовтні 1957року. Він говорив, що ліричний струм у творах моїх може перетворитися в самодостатність. І це буде бідною. Тільки нині я зрозумів суть сказаного Новиченком. Вірю, що з перебування в Москві цієї небезпеки не буде більше.

19.12.1960

Тільки тоді, коли ви хоч на мить зливаєтеся з твором мистецтва в одне ціле, чуєте його велич, проникаєтеся його духом і життям, вам трепетно прекрасно, ви на крилах.

А взагалі, я за мистецтво вічно молоде, зігріваюче теплом, піднімаюче до кращого, наповнююче бажанням бути кращим, радіти, що ти людина. Я за мистецтво, що збагачує розум і почуття... Вірніше, що впливає на почуття і розум!

7.02.1962

Немає нічого страшнішого за почуття сумніву, коли ти взявся за роботу і вже тишиш себе добрими надіями на вдалий початок...

Нарешті я пишу той великий твір, про котрий лелію думку багато років. (Йдеться про роман “Птахи полишають гнізда” (М.Ч.) Я не мислю твору поганого, бо на такий не маю нині і найменшого права. Та й котрий з авторів має право на поганий твір? Ніхто такого права не має. Нині я зобов'язаний писати краще за все написане досі. Таке завдання переді мною ставлять роки літературної праці, таке завдання витікає з того, що досі написане мною...

6.10. 1962

Є серед записів-роздумів про літераторів та письменницьку працю й такі, що стосуються можуть не тільки роботи письменника і сприймаються нами як порада- узагальнення на усі часи: і слово “великий” тут зовсім не випадкова тавтологія.

Велике завжди народжував великий труд; велике не народжувалося в лінощах. Його створювала праця. Велика і мозільна праця. Нам не вистачає вміння працювати за великим рахунком. Ми не навчилися працювати по-великому. Від невміння працювати багато бід. Звідси і невдоволення самим собою, звідси і зневіра, звідси і бідність.

А про свою працю за письмовим столом Чендей пише так:

День, коли я нічого не зробив, був для мене загубленим днем. Дні, коли я нічого не робив, були для мене лихом, яке давило вантажем. Цього оточуючі мене могли й не помічати, але внутрішній пекучий біль спокою не давав мені. Дні, коли я працював багато, були завжди найщасливішими. Я легко лягав спати, як надходила ніч, як легко сідав і до столу, на яким подавали обід чи вечерю. Дні, коли я не робив нічого після повних праці днів, для мене були проміжком концентрації – нагромадження сил, і я з трепетним чуттям чекав добрих трудових днів, в яких завжди є і велика мука, і ще більша радість...

7.02.1963

Є ще й такий запис :

Сьогодні знову сідаю за стіл. І побачив я, що на моєму столі порох насів... І сумно стало мені... На письменницькому столі ніколи не має бути пороху!..

5.06.1963.

Мабуть, немає ще одної галузі мистецтва, де письменник був би так наодинці з самим собою, як в літературі, хоч кожне мистецтво є суцільно інтелектуальним, хоч кожна праця, в якій закладені талант, серце, нерви і горіння, є мистецтвом.

16.10.1962

Я благословіння і благовоління просив би кожному, хто взявся за перо, пише. Перо – пошесть. Мистецтво – напасть. Не всі його однаково розуміють. Для одного воно стає пошестю після першого пропиту гонорару, для другого – після першого талановитого твору. Мистецтво вінчає вінком, коли ти – безкорисливий, самовідданий у ньому. Коли ти його любиш у собі. Мистецтво вибльовує тебе, коли ти любиш себе у ньому. Воно тоді кидає тобою в помийну яму, де гниття і сморід – ніяк не пахоці листків благородного лавра. Горе тоді тобі! Стократ горе, коли ти бачиш це, відчуваєш це. Горе, коли тобі під п'ятдесят, а ти покищо не встиг зробити щось путнє, варте уваги... Ну, коли ти не встиг випустити бодай одної справжньої книги, інакше кажучи, коли ти не встиг отримати паспорта в літературу. Горе, коли ходиш з тимчасовим, написаним на клаптику паперу посвідченням, який може відобразити перший стрічний день-міліціонер, маючи сумнів у його достовірності.

7.02.63

Талановиті люди завжди спокійні і впевнені у своїх силах. Бездари, що приплелися силоміць різними правдами і неправдами до мистецтва, суєтливі, метушливі, безпардонні і безцеремонні у виборі засобів, щоб показати себе. Вони уміють виставити себе, відстояти себе, видатися, організувати рецензію... Ім всюди добре...

Я знав шевця (сапожника, чоботаря), перед вітриною якого зупинялися. Дивилися і на взуття, зроблене ним, задивлялись і на нього, як працював. А був він достойним майстром своєї справи, бо робив так, як ніхто з його товаришів по професії. Я ж сам хотів би у своїй роботі літературній зрівнятися з тим шевцем...

Я хотів би, щоб моїми творами зачитувалися так, як заглядалися на виставлене у вітрині взуття шевцем – справжнім поетом свого діла.

17.11.1960

Є в Щоденнику не тільки роздуми про творчість, мистецтво слова. Цікавим, на наш погляд, є такий, можна сказати, маніфест письменника:

*Письменник повинен бути таким, як всі порядні люди... тільки трошки поряднішим...
Письменник повинен знати багато, як кожен освічений... тільки трошки більше.
Письменник повинен відчувати, як всі люди... тільки трошки глибше і тонше...
Письменник повинен ненавидіти, як всі ненавидять зло... тільки пекучіше, непримиренніше.
Письменник має бути правдивим, як кожен чесний... тільки ще правдивішим...
Письменник повинен бачити, де інші не бачать... відчувати, де інші не відчувають, хвилюватися, де інші залишаються холодними і байдужими. Радіти, де інші залишаються безучасними.
Кожен нерв письменника має бути оголеним – нехай його палить люттю натовп товстошкурих задрісників, нехай його попелить гнів тих, кому він вказав на їх нікчемність...
Письменник повинен пам'ятати, що натовп завжди був немилостивим, безжалісним, як повинен вірити у велику силу правди і світла.
Письменник перш за все повинен бути людиною!*

21.02.1963

Один тільки митець знає, скільки праці, скільки гірких сумнівів, скільки горіння забирає кожен справжній твір.

Для того, щоб ти викресав іскру з серця читача, мусиш гріти твір полум'ям свого серця, мусиш наснажувати його вогнем. Немає вогню в творі – не буде й іскорки в серці читача при його читанні. Такий твір залишається холодним паленищем, а не ватрою. Такий твір нікого не обігріє, а, значить, мимо нього пройдуть, як проходять мимо згаслого багаття...

* * * * * * * *

З одного і того ж куска мармуру скульптор може висікти і чорта, і людину – залежно, за що візьметься.

На одному і тому ж полотні художник може намалювати і виродка, розпусницю, що потонула в бруді, і невинну красуню... Залежить все від того, за що візьметься, на що спрямує свій талант.

І це є одне явище, яке я спостерігаю. А саме: в мистецтво, кому тільки не лінь, кожен лізе зі своїми судженнями, уподобаннями, присудами. Мене б висміяв токар, коли я, нічого не розуміючий в тім, як треба з чавунної чи сталеваної болванки точити деталь, взявся його вчити, як цю деталь треба виточити. А він, токар, має до діла з верстатом, чавунною болванкою. Зате мені, літератору, кожен, кому не ліньки,

береться вказувати, повчати, більше того, робить це, стаючи в позу всеобізнаного мудреця Соломона. А при тім я маю до діла не з крицевими болванками, а з людьми, з матеріалом найтвердішим, найскладнішим, найнеподатливішим, з матеріалом, до якого я собі сам мушу добирати й винаходити різця. Повелося невігластво, його багато всюди, на периферії більше, аніж будь-де. Тут воно наряджене тупістю і провінційністю часто вельми обмежених високопоставлених мужів. Звідси витікає думка, що мистецтву, розумінню його, людей треба вчити, як алгебрі, тільки тонше, мудріше.

В храм люди ідуть, знімаючи з голови капелюхи, обтрушуючи з ніг пилію. Є такі вірування-релігії, де до храму велено входити босоніж, знімаючи взуття. До храму ніколи не входять, штовхаючись ліктями, і був би, принаймні, смішним той, хто б розитовхував поважну публіку й перся, ламаючи голову, наввипередки.

У храм мистецтва нерідко входять і розитовхуючи, і орудуючи ліктями, і вносячи бруд в серцях (не кажучи про взуття), в головах. І не диво, що в цьому храмі нерідко стільки смороду... Але храм залишається все ж таки храмом. Бо само життя невидимим нагаєм з храму виганяє нечестивих.

6.03.1963

Посередність завжди тріскуча. Тріскуча тому, бо порожня. Впевнена в собі людина – спокійна. Бо знає, що може спертися на працю, на розум, на зусилля і здібності. Пустопорожній спирається на пустодзвонство і тріскотливість, прагнучи цим компенсувати те, чого не вистачає й що вкрай необхідне. Нарешті пустодзвона застигає гірке розчарування, як закономірність і неминучість.

Посередність не лише тріскотлива, але й метушлива.

Думаю, що сперечання навколо того, чим є письменник – “сином” чи “слугою” народу, принаймні є догматичним і схоластичним. Суть не в тім, як письменника назвати, суть в тім, що він робить, чим збагачує і чи збагачує народну скарбницю культури. Мені здається, що такі син, а не слуга, бо син – кость від кості матері і батька, їх кров і плоть, слуга ж – найманець. Бувають сини “блудні”, бувають слуги, що вірні більше за синів. Усяко буває в житті. Суть у тому, чим і ким є той митець, що йому народ ввірив велику зброю – слово, пензель, звук. А втім, добре, коли письменник є і сином, і слугою свого народу!

Таланти завжди були оточені не лише славою, яка нерідко приходила до них із запізненням, але й бездарями, що заздрили їм, плентаючись під ногами. Щастя талановитих завжди було в тім, що вони були талановиті, нещастя – в тім, що їм часто заважали заздрісники з бездар, плетучи інтриги, цькуючи, брешучи. Бездара нерідко всю свою енергію спрямовував на те, щоб заважати талантам, саме тут виявляючи неабияку спритність і вміння. Але час минав, він “ставив” усе на місце, від бездар нічого не залишалось, крім накладних витрат, талановиті ж такі щось після себе залишали для народу, який дав їм слово, пензель, звук...

17.04.1963

* * * * * * * *

Є серед записів такі, що сприймаються як афоризми:

Думаючим людям завжди було трошечки гірше і важче, аніж тим, що просто не вміли думати...

15.05.1963

* * * * * * * *

Що може більше нівечити сили, як невіра в те, що ти робиш... Ця невіра схожа собою на воду, що підмулює і рве берег...

7.05.19 63

* * * * * * * *

Легко пишеться, тяжко читається.

Тяжко пишеться – легко читається.

0 7.02. 63

І насамкінець – знову про красу:

Є люди, які живуть шкаредно. А є люди, які і вмирають прекрасно. Правда, є й такі, що сказали б: жий і шкаредно, тільки жий. Ці нагадують мокриць, повзунів. А є й такі, що воліють прекрасну смерть за шкаредне існування. Це великі, достойні, справжні люди! Вони схожі до метеорів, що сяють. Нехай одним поблиском. Нехай одну мить...

4.01.1964

Закінчу рядками Щоденника, з якими дуже хочеться погодитися і повторювати їх як Молитву:

Вірю в день, коли ми прийдемо всі до одної, великої, світлої правди і істини... Вона літератору потрібна, як повітря життю.

19.03.1963